

مرتضی کریمی نیا

نسخه شناسی مصاحف قرآنی (۳)

قرآن شماره ۴۲۵۶ موزه ملی ایران،
پاره های مفقود و نسخه های مشابه با آن

۱۴۱-۱۵۴

— مصحف شناسی قرآن (۳): قرآن شماره ۴۲۵۶ موزه ملی ایران، پاره‌های
مفقود، و نسخه‌های مشابه با آن

مرتضی کریمی نیا

چکیده: نسخه شماره ۴۲۵۶ یکی از قرآن‌های مهم کوفی موجود در موزه ملی ایران است. این نسخه ۱۳ سطری به خطی کوفی (از نوع CIH) و در ابعاد ۳۲*۴۰ سانتی متر بر روی پوست در قطع بیاضی کتابت شده است. این اثر، احتمالاً در اصل، نیمه دوم از مصحفی دوپاره بوده است که تنها بخش دوم آن به صورت تقریباً کامل اکنون به دست ما رسیده است. مقاله حاضر ضمن معرفی ویژگی‌های نسخه شناختی و رسم الخطی این قرآن می‌کوشد بر گره‌ها و پاره‌های دیگری را در کتابخانه‌ها، موزه‌ها و خانه‌های حراج دنیا شناسایی و معرفی کند که احتمالاً متعلق به بخش نخست این مصحف بوده‌اند یا در اندازه و با سبکی کاملاً مشابه کتابت شده‌اند. همچنین در انتهای مقاله، دیگر مصاحف مشابه با این سبک از کتابت کوفی در ابعاد و تعداد سطور متفاوت در کتابخانه‌های ایران و جهان معرفی شده‌اند.

کلیدواژه‌ها: موزه ملی ایران؛ نسخه قرآن ۴۲۵۶؛ قرآن کوفی؛ کتابت قرآن در قرن دوم؛

— Codicology of the Qur'ānic Manuscripts (3)
Qur'ān MS No. 4256 of the National Museum of
Iran, its Missing Parts and Similar Manuscripts
By: Morteza Karimi-Nia

Abstract: The manuscript No. 4256 is one of the most important Kufic Qur'ān in the National Museum of Iran. This 13-lines parchment manuscript is written in Kufic script (CIH) with the size of 32*40 cm on a piece of leather in oblong size. The original codex was probably a two-part muṣḥaf whose second part is only available to us almost completely. The present article, while introducing the codicological and calligraphic features of this Qur'ān, attempts to identify and introduce other manuscripts and fragments in the libraries, museums and auction houses all over the world that probably belong to the first part of the MS, or have been written in the same size and style. At the end, other similar codices written in the same Kufic script, in different size and with different number of lines found in the libraries of Iran and around the world are also introduced.

Key words: The National Museum of Iran, Qur'ān MS 4256, Early Kufic Qur'āns, Transcribing the Qur'ān

— نسخ المصاحف القرآنية (۳)

القرآن رقم ۴۲۵۶ في المتحف الوطني الإيراني مقاطع مفقودة، والنسخ المشابهة لهذا القرآن

مرتضی کریمی نیا

الخلاصة: إحدى النسخ القرآنية الكوفية المهمة الموجودة في المتحف الوطني الإيراني هي النسخة رقم ۴۲۵۶. وهذه النسخة مكتوبة على الجلد وبالقطع البياض بأوراق ذات أبعاد ۳۲× ۴۰ سانتيمتر، وتحتوي الصفحة الواحدة على ثلاثة عشر سطراً مكتوبة بالخط الكوفي من نوع (CIH).

ويحتمل أن يكون هذا الأثر في الأصل هو النصف الثاني من أحد المصاحف المكوّن من مجموعتين، والموجود منه بأيدينا الآن بصورة كاملة تقريباً هو القسم الثاني من هاتين المجموعتين.

أما المقال الحالي فضمن تعريفه بخصائص هذه النسخة ونوع الخط الذي كتبت به، يسعى لاكتشاف وتعيين الأوراق أو الأقسام الأخرى الموجودة في المكتبات والمتاحف والمزادات العالمية والتي يحتمل أنها كانت تعود إلى القسم الأول من هذا المصحف، أو أنها كتبت بنفس الأسلوب ومقاسات النسخة المشار إليها.

وتنتهي المقالة باستعراض المصاحف الأخرى الموجودة في المكتبات الإيرانية والعالمية المختلفة والمكتوبة بنفس هذا الأسلوب من الكتابة الكوفية ولكن تختلف معها بأبعاد وأوراقها وتعداد سطور صفحاتها.

المفردات الأساسية: المتحف الوطني الإيراني، نسخة القرآن رقم ۴۲۵۶، القرآن الكوفي، كتابة القرآن في القرن الثاني.

مصحف شناسی قرآن (۳)

مرتضی کریمی نیا

قرآن شماره ۴۲۵۶ موزه ملی ایران، پاره‌های مفقود و نسخه‌های مشابه با آن

مقدمه

موزه ملی ایران پس از گنجینه قرآن‌های کتابخانه آستان قدس رضوی، مهم‌ترین و متنوع‌ترین مجموعه نسخه‌های کهن قرآنی را در خود جای داده است. تقریباً اغلب این نسخه‌ها در دهه ۱۳۱۰ شمسی از بقعه شیخ صفی در اردبیل به تهران منتقل شد و با بازگشایی موزه ایران ایران (در آن زمان: ایران باستان) در این مکان نگهداری شد و بعدها به بخش دوران اسلامی در موزه ملی ایران انتقال یافت. این مجموعه اکنون با دارا بودن بیش از ۳۰۰ نسخه و برگ‌نوشته قرآنی از دوره‌های مختلف اسلامی، یکی از غنی‌ترین مراکز قرآنی در ایران و جهان به‌شمار می‌آید. نسخه‌های کهن قرآنی در موزه ملی ایران، جز یک کاتالوگ تصویر از برخی نسخه‌های مهم^۱ و چند یادداشت پراکنده، چندان توجهی از سوی پژوهشگران و نسخه‌شناسان جلب نکرده است. حتی فهرست میکروفیلم‌ها و نسخ خطی موزه ملی ایران^۲ و نیز کاتالوگ قدیمی نمایشگاه برگزار شده از نسخه‌های قرآنی در سال ۱۳۲۸ در این موزه^۳ بسیار ناقص و حاوی اشتباهات متعدد است. این امر اهمیت فهرست نویسی دقیق و به‌روز آثار قرآنی موزه را صدچندان می‌کند. مقاله حاضر یادداشتی کوتاه در خصوص یکی از نسخه‌های کوفی موزه ملی ایران است که صورت تفصیلی آن در کنار سایر آثار قرآنی موزه در آینده منتشر خواهد شد.

الف) معرفی نسخه ۴۲۵۶

در میان بیش از ۵۰ نسخه قرآنی به خط کوفی از سده‌های نخست اسلامی، نسخه قرآنی ۴۲۵۶ در موزه ملی ایران یکی از کهن‌ترین و مهم‌ترین نسخه‌های کوفی در موزه است.^۴ مانند تمامی نسخه‌های کوفی قدیم در این موزه، تا کنون در خصوص این نسخه نیز پژوهشی صورت نگرفته است. از آنجا که دسترسی من به نسخه و تصاویر آن بسیار محدود بوده است، نوشتار حاضر تنها می‌تواند درآمدی باشد بر معرفی نسخه و جوانب مهم نسخه‌شناختی آن.

به‌درستی نمی‌دانیم نسخه قرآنی ۴۲۵۶ در چه تاریخی وارد ایران شده، اما می‌دانیم که از دوران صفویه تا سال ۱۳۰۹ شمسی در بقعه شیخ صفی در اردبیل بوده است. این احتمال بعید نیست که این نسخه همانند بخش زیادی از قرآن‌های کوفی کهن که از سوی پادشاهان صفوی بر حرم رضوی در مشهد و بقعه شیخ صفی در اردبیل وقف شده‌اند، در پی مهاجرت علمای شیعه به ایران و با همراهی شیعیانی که از شامات و عراق به ایران آمده‌اند، وارد ایران شده باشد. من این احتمال را با بررسی نمونه‌هایی در سخنرانی خود با عنوان «از فسطاط تا ایران: مروری بر قرآن‌های کهن کوفی در ایران، با خاص‌نگاه احتمالی از مصر» ارائه شده در کنفرانس «کتابت قرآن در تاریخ فکری و فرهنگی فسطاط طی قرون هفتم تا دهم میلادی»

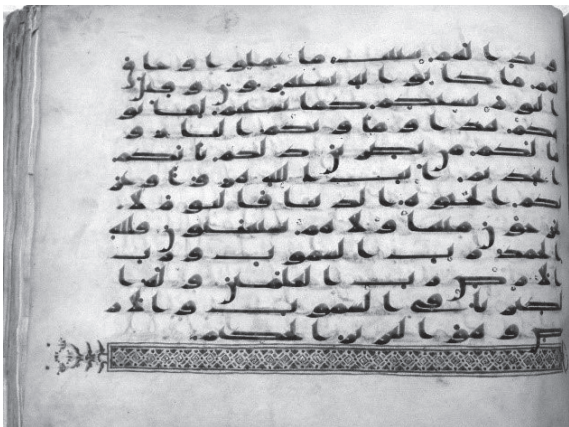
۱. گلچینی از قرآن‌های خطی موزه دوران اسلامی، به اهتمام قدیر افروند، تهران: سازمان میراث فرهنگی، تابستان ۱۳۷۵.

۲. فهرست میکروفیلم‌ها و نسخ خطی موزه ملی ایران، به کوشش محمدرضا ریاضی، تهران: سازمان میراث فرهنگی، ۱۳۷۴.

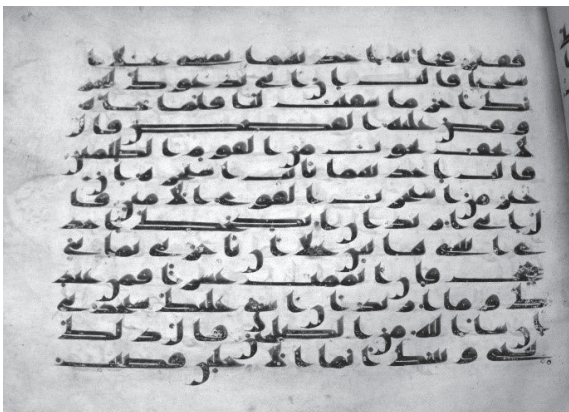
۳. با عنوان: راهنمای گنجینه قرآن در موزه ایران باستان، به اهتمام مهدی بیانی و مهدی بهرامی، تهران: فروردین ۱۳۲۸.

۴. در فهرست میکروفیلم‌ها و نسخ خطی موزه ملی (محمد رضا ریاضی، ص ۵۸) چنین آمده است: «شماره نسخه: 4256 خط: کوفی، کاتب: بدون کاتب، تا: حدود قرن ۴؛ علائم و سرسوره‌ها با مرکب قرمز و سبز. تاریخ و محل تحصیل: ۱۳۰۹/۳/۳ نامعلوم؛ شماره میکروفیلم: ۲-۵۰؛ کاغذ: پوست آهو، جلد: مقوا ابره تیماج مشکی تریج و سرتریج، اندرون عنابی تریج و سرتریج، تعداد صفحات: ۶۴ صفحه، اندازه: ۳۰*۴۰ سم.» پاره‌ای از اطلاعات فوق از جمله تعداد برگه‌ها و جنس پوست نسخه قطعاً اشتباه است.

موزه ملی ایران / ۴۲۵۶

موزه ملی ایران / ۴۲۵۶

برخی ویژگی‌های نسخه حکایت از قدمت آن دارد. از جمله آنکه کاتب در جداسازی میان دو سوره، تنها یک سطر خالی قرار می‌دهد که هیچ نشانی از نام و مشخصات سوره در آن نیامده است. در زمانی متأخر از کتابت اصل نسخه، این فاصله خالی با تذهیبی قدیمی و ساده (غالباً به صورت مستطیلی کشیده حاوی نقاطی رنگی و دندان موشی) پر شده است. کاتب متن همچنین پایان آیات را با سه خط تیره یا گردش قلم کوچک به صورت مؤزب و برروی هم مشخص می‌کند و بسمله را در آغاز سوره‌ها، آیه‌ای جداگانه می‌شمارد. این امر نیز از نظر من نشان از قدمت نسخه دارد، چه در اغلب نسخه‌های کوفی متعلق به قرن سوم و چهارم مواضع پایان آیات مشخص نمی‌شود و بسمله آیه‌ای مستقل قلمداد نمی‌شود.

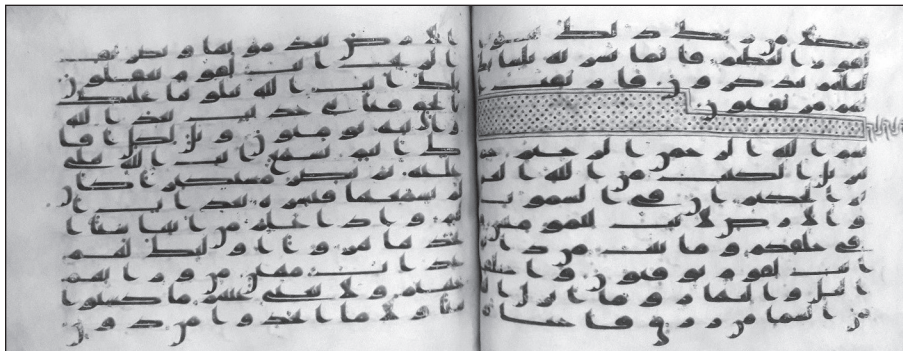
به نظر می‌رسد همزمان با کتابت نسخه، کاتب با درج نشان‌هایی شبیه به ستاره و مانند آن، مواضع عشر و ده تایی کردن (اصطلاحاً: تعشیر) را در دسته بندی آیات مشخص کرده است. این بدان سبب است که فضای قرارداده شده در مواضع تعشیر کافی است و درج علامت تعشیری هیچ مشکلی انجام گرفته

(پاریس، گُلز دو فرانس، ۶-۷ ژوئن ۲۰۱۸) با تفصیل بیشتری مطرح کرده‌ام^۵ که اکنون در اینجا بدان نمی‌پردازم.

باری، ۲۳۲ برگ از نیمه دوم قرآن در این نسخه به شماره ۴۲۵۶ باقی مانده است که در میان برگ‌های آن، افتادگی و جابجایی هم هست. چنان‌که پیداست، اصل این قرآن در دو پاره مجزا کتابت شده که نسخه ۴۲۵۶ موزه ملی ایران بخش دوم آن بوده است. اندازه تقریبی برگه‌ها در وضعیت کنونی ۳۲*۴۰ و سطح نوشته بر روی برگه‌ها ۳۰*۲۲ سانتی متر است. بنابراین می‌توان آن را یک نسخه فاخر در زمان خود به شمار آورد که احتمالاً در اختیار توده مردم قرار نمی‌گرفته است. فرانسوا دروش در هنگام بررسی قطعه‌ای مشابه در کتاب سبک عباسی، سبک این خط را نزدیک به C.II و C.III می‌داند.^۶ به سبب مدور بودن سطح بیرونی حروف در این خط، من سبک نگارش کلمات در این نسخه را عجمالتاً کوفی مدور می‌خوانم.

نسخه ۴۲۵۶ در موزه ملی ایران از نظر من می‌تواند به نیمه دوم قرن دوم هجری متعلق باشد. احتمال کتابت آن در مصر و شمال آفریقا بسیار بیشتر از عراق و شامات است. تکه‌هایی مشابه با این خط در دارالمخطوطات (صنعاء، یمن) نیز نگه‌داری می‌شود که در ادامه بدان‌ها اشاره خواهم کرد. قطع مصحف نسبتاً بزرگ، در شکل بیاضی (افقی) و خط آن در میان سبک‌های کوفی قدیم نسبتاً پیشرفته است. علاوه بر پیشرفتگی خود خط کوفی در این نسخه، کاتب گاه برخی حروف و کلمات را به صورتی کتابت می‌کند که نشان از حرفه‌ای بودن و تخصص او در پردازش هنری حروف است، مانند کتابت کلمات «القصص» و «أنکحک» در برگ ۲۵ رو و کلمات لله و الله در اکثر برگ‌های نسخه.

موزه ملی ایران / ۴۲۵۶

5. Morteza Karimi-Nia, "From Fustāt to Iran: A survey of some old Kufic Qur'āns possibly from Egypt," paper presented at the Colloque: Le Coran dans l'histoire culturelle et intellectuelle de Fustāt entre les VIIe et Xe siècles, (Paris: Collège de France, Les mercredi et jeudi 6-7 juin 2018).

6. François Déroche, *The Abbasid tradition: Qur'āns of the 8th to the 10th centuries AD*, London: Nour Foundation, in association with Azimuth Editions & Oxford University Press, 1992, p. 61.

است. دلیل یا شاهد مهم تر اینکه در این فضا، نخست علامت تعشیر و سپس نشان پایان آیات درج شده است. کاتب ظاهراً نشانی برای دسته بندی پنج تایی آیات (موسوم به تخمیس) به کار نبرده است. برخلاف نسخه های قرآنی قرن نخست با خط مایل یا حجازی، متن نسخه کوفی ۴۲۵۶ بدون نقطه است؛ یعنی کاتب برای متمایز کردن حروف مشابه از نقطه گذاری حروف (اصطلاحاً: نقطه الاعجام) استفاده نمی کند، اما خود او یا فردی دیگر در زمانی نزدیک به زمان کتابت، اعراب آیات را با استفاده از نقاط رنگی شنگرف (موسوم به نظام ابوالاسودی) نشان می دهد. با آنکه اغلب نسخه های کوفی قدیم همزمان با رنگ سبز و گاه با رنگ زرد نیز اعراب گذاری شده اند تا به قرائت های دیگر متن اشاره داشته باشند تا جایی که من نسخه ۴۲۵۶ را دیده ام، اثری از نقاط اعرابی سبز و زرد در آن مشاهده نمی شود.^۷ در خصوص اعراب گذاری نسخه، اختلاف المصاحف و قرائت به کاررفته در آن، در ادامه توضیحاتی کوتاه خواهم آورد.

ب) پاره های دیگر نسخه ۴۲۵۶ و نسخه های مشابه ۱۳ سطری

از آنجا که شناخت و بررسی نسخه های مشابه کوفی و نیز یافتن پاره های مختلف یک قرآن واحد، به نسخه شناسی قرآنی کمک بسیار می کند. من در این یادداشت می گویم که مهم ترین این موارد در خصوص نسخه ۴۲۵۶ اشاره کنم. نسخه های متعددی از قرآن های کوفی در ایران و جهان می توان یافت که از حیث خط و سبک نگارش شباهت بسیاری با نسخه ۴۲۵۶ در موزه ملی ایران دارند. برخی از آنها همانند نسخه موزه ملی، ۱۳ سطری و برخی دیگر ۱۴، ۱۵، ۱۶ و ۱۷ سطری اند. در باب نسخه ها و برگه های کوفی ۱۳ سطری مشابه باید گفت که شباهت زیاد این نسخه های ۱۳ سطری کشف شده و همپوشانی نداشتن محتوای سوره ها در اغلب آنها، این گمان را در ذهن تقویت می کند که تمام یا برخی از این نسخه ها و برگه ها در کتابخانه چستربیتی (دابلین)، کتابخانه کاشف الغطاء (نجف)، گالری فریرو ساکلر (واشینگتن)، موزه بناکی (یونان)، مجموعه خلیلی (لندن) و برگه های ارائه شده در حراج های مختلف کریستیز و ساتبیز، اجزای مفقود و دیگر پاره های نسخه ۴۲۵۶ در موزه ملی ایران باشند.

جدول زیر نسخه ها و برگه های پراکنده مشابه با نسخه موزه ملی را نشان می دهد که همگی در عین شباهت تام در سبک خط کوفی مدور، ۱۳ سطری اند و پوست برگه های آنها تقریباً هم اندازه اند. اندک تفاوت در اندازه برگه ها به سبب آسیب دیدگی برخی برگه ها و بریدن اطراف آنهاست. در این میان، دو برگ موجود در کتابخانه کاشف الغطاء (نجف اشرف) به خط امام علی (علیه السلام) منسوب شده که آشکارا جعل و انتسابی متأخر است. همچنین برگه فروخته شده در حراج کریستیز ۲۳ آوریل ۲۰۰۳ همان است که اکنون به موزه بناکی در یونان راه یافته است. این برگه حاوی آیات نخست سوره یوسف است. از سرنوشت بعدی دیگر قطعات عرضه شده در حراج ها اطلاع روشنی نداریم.

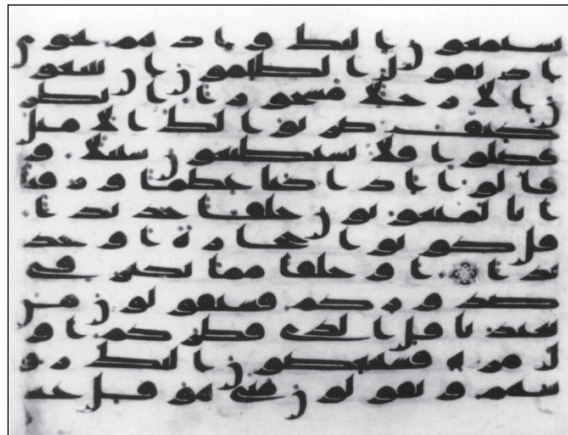
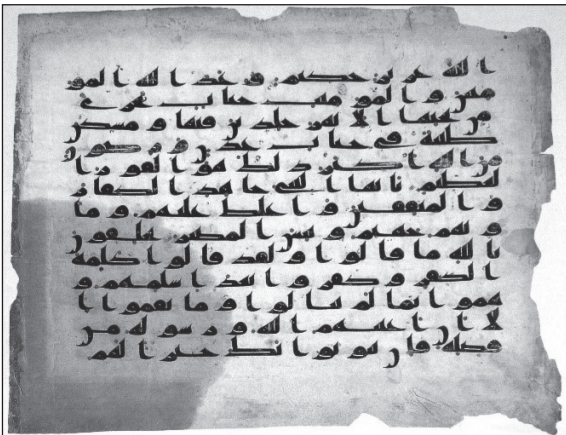
مکان نسخه	شماره نسخه	سطر	برگ	اندازه برگ	مشمول بر
موزه ملی ایران (تهران)	4256	۱۳	۲۳۲	۳۲*۴۰ سم	مریم. ناس
کتابخانه چستربیتی (دابلین)	Is 1401	۱۳	۲۰	۳۰,۳*۴۲	رعد، ۳۴؛ کهف، ۱۱۰
مجموعه خلیلی (لندن)	KFQ44	۱۳	۱	۳۰,۳*۳۹	توبه، ۶۹-۷۴
کتابخانه کاشف الغطاء (نجف)		۱۳	۱		بقره، ۱۲۸-۱۳۶
کتابخانه کاشف الغطاء (نجف)		۱۳	۱		احزاب، ۱۳-۲۰
گالری فریرو ساکلر (واشینگتن)	F1929.72	۱۳	۱	۲۸*۳۸,۳	یونس، ۲۴-۲۷
گالری فریرو ساکلر (واشینگتن)	F1945.16	۱۳	۱	۲۸,۳*۳۹,۸	انبیاء، ۱۱۱؛ حج، ۲

۷. در دیگر نسخه های کوفی قرآن در موزه ملی ایران (از جمله نسخه های ۴۲۴۸، ۴۲۴۹، ۴۲۵۱، ۴۲۷۹، ۴۳۱۷) این اعراب گذاری چندوجهی با رنگ های مختلف و در اشاره به قرائت مختلف (حتی قرائت شاذ و قرائت منسوب به صحابه) را می توان مشاهده کرد که در مقاله ای جداگانه به آنها خواهم پرداخت.

یوسف، ۱-۱۰	۳۱,۵*۴۱,۶	۱	۱۳	GE 39186	موزه بناکی (یونان)
یوسف، ۱-۱۰	۳۱,۵*۴۱,۶	۱	۱۳	کالای 1	حراج کریستیز ۲۳ آوریل ۲۰۰۳
حج، ۱۳-۲۲	۲۴*۳۳	۱	۱۳	کالای 237	حراج کریستیز ۱۱ آوریل ۲۰۱۴
توبه، ۴۱-۴۷	۲۶,۱*۳۸,۲	۱	۱۳	کالای 5	حراج کریستیز ۱۶ اکتبر ۲۰۰۱
هود، ۱۱۴-۱۱۱	۲۶,۴*۴۰,۵	۱	۱۳	کالای 5	حراج کریستیز ۱۰ اکتبر ۲۰۰۰
یوسف، ۱۰-۲۱	۳۱,۵*۴۱,۴	۱	۱۳	کالای 3	حراج ساتبیز، ۱۸ اکتبر ۱۹۹۵
اوراق متفرق	۳۰*۴۰	؟	۱۳	33.1-DAM 13	دارالمخطوطات صنعاء (یمن)
سوره‌های مختلف قرآن	۲۶*۴۰	۴۰۰	۱۳	بدون شماره	مجموعه شخصی (ایران)
(اعراف-۹۲-۱۰۲)	۲۷۰*۳۸۰۵	۱	۱۳	ش 5	کتابخانه عتبة حسینیة (کربلا)

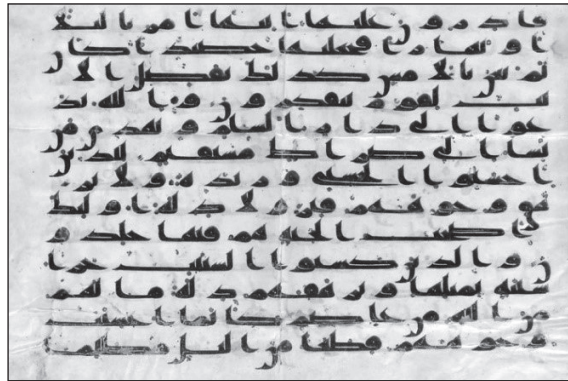
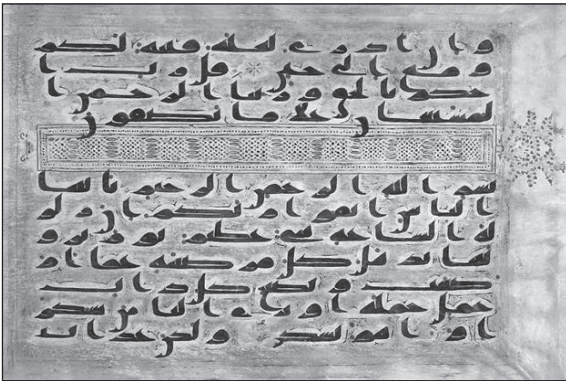
مجموعه خلیلی / KFQ44

حق انتشار برای کتابخانه چستریتی/ کتابخانه چستریتی / Is 1401

گالری فریرو ساکلر / F1945.16

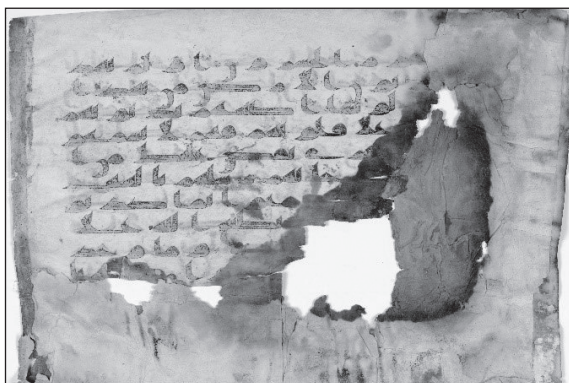
گالری فریرو ساکلر / F1929, ۷۲

مجموعه شخصی (ایران)

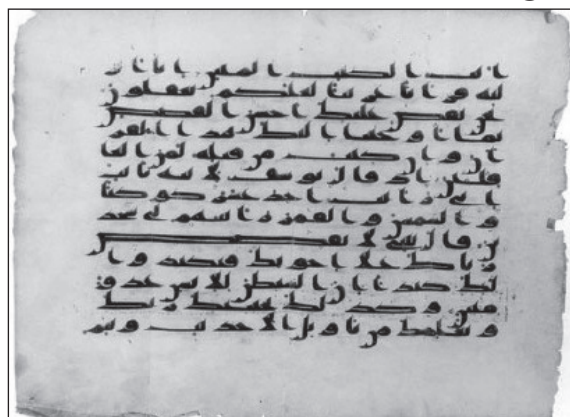
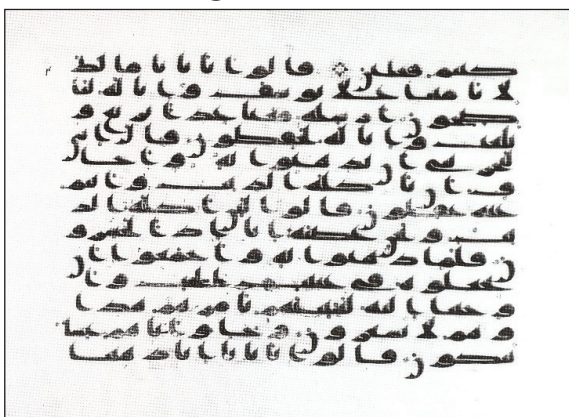

کتابخانه عتبه حسینه (کربلا) / ش ۵

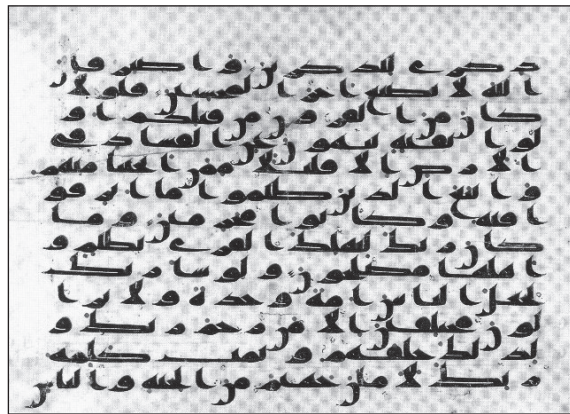
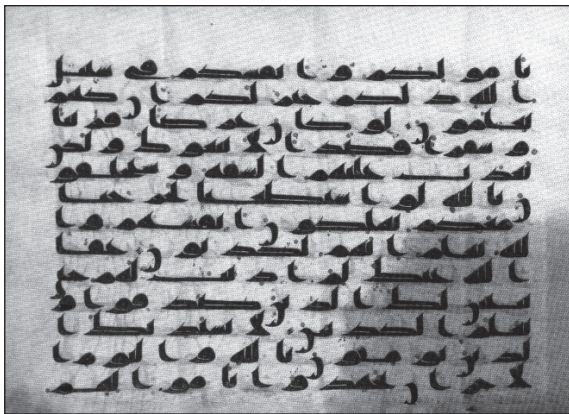
حراج ساتییز ۱۸ اکتبر ۱۹۹۵

حراج کریستییز ۲۳ آوریل ۲۰۰۳، اکنون در موزه بناکی (یونان)

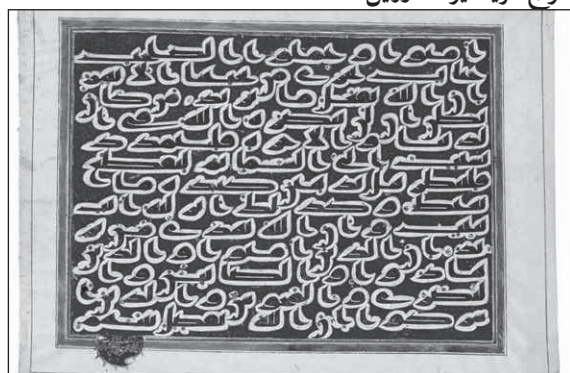
حراج کریستییز ۱۶ اکتبر ۲۰۰۱

حراج کریستییز ۱۰ اکتبر ۲۰۰۰

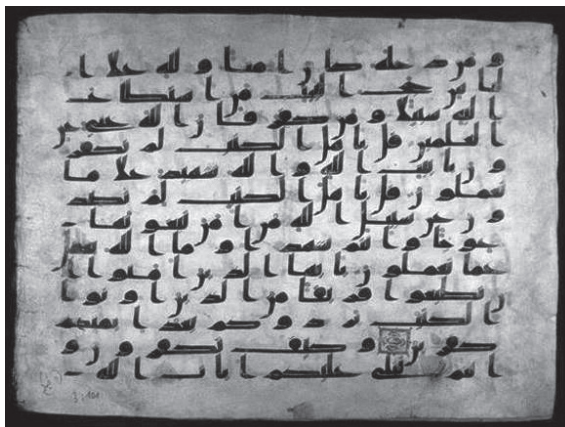
مکتبه کاشف الغطاء (نجف)

حراج کریستییز ۱۴ آوریل ۲۰۱۴

33.1-DAM 13 / دارالمخطوطات صنعاء

33.1-DAM 13 / دارالمخطوطات صنعاء

وجه اشتراک تمام نسخه‌های فوق، علاوه بر سبک خط کوفی‌شان، ۱۳ سطر بودن آنهاست. نسخه کتابخانه چستربیتی تنها حاوی ۲۰ برگ ۱۳ سطر در اندازه‌ای مشابه با نسخه موزه ملی است. محتوای آن نیز حاوی نیمه نخست قرآن (رعد: ۳۴ و کهف: ۱۱۰) است که با نسخه موزه ملی همپوشانی ندارد. یک برگ آن حاوی آیاتی از سوره رعد (۳۴-۴۱)، یک برگ از سوره حجر (۲۹-۴۹)، ۴ برگ از سوره نحل، ۸ برگ از سوره اسراء، و ۶ برگ از سوره کهف است، اما هیچ یک از سرسوره‌های قرآنی در میان این اوراق نیست. یکی از اختلاف قرائت‌های غریب اضافه شده به متن این نسخه، در آیه ۴۴ سوره اسراء (برگ ۹ب) است که در آن، عبارت «تُسَبِّحُ لَهُ» به «تسبح الله» تبدیل شده است. بنا به جستجوی من، چنین قرائتی حتی در میان قرائت‌های شاذ یا قرائت‌های منسوب به صحابه نیز ذکر نشده است. این نسخه را نخستین بار آرتور آبربی در فهرست خود از کتابخانه چستربیتی معرفی کرد.^۸ بعدها استل ولان نیز در یکی از مقالات خود به مشابهت آن با برگه موجود در گالری فریر (واشینگتن) اشاره کرده است.^۹ به نظر این نسخه حتما پاره دیگری از نسخه موزه ملی است.

دو برگ موجود در گالری فریر و ساکلر (در واشینگتن) تا ۱۹۳۰ میلادی در اختیار خانم میناسیان بوده است. یکی از این دو برگ متعلق به نیمه نخست قرآن و دیگری از نیمه دوم (انبیاء: ۱۱۱ و حج: ۲) است که با موزه ملی همپوشانی پیدا می‌کند.^{۱۰} این احتمال منتفی نیست که برگ یادشده در موزه ملی نباشد، اما شخصاً تاکنون موفق به بررسی نسخه از این جهت نشده‌ام. مشابهت برگ نخست (F1929.72) با قطعه موجود در کتابخانه چستربیتی. چنان‌که در بالا گذشت. مورد توجه و تفتن استل ولان نیز بوده است.

نسخه کاشف الغطاء در نجف اشرف حاوی دو برگ از آیات سوره بقره است. این دو برگ همانند موزه ملی، ۱۳ سطر و دارای نشان پایان آیات و تعشیرند، اما ظاهراً برخلاف نسخه موزه حاوی نقطه‌الاعجام‌اند. علا و حتا با «الف» در آنها نوشته شده و آیه «ووصی بها ابرهیم بنیه» (بقره: ۱۳۲) به صورت «و اوصی بها ابرهیم بنیه» نوشته شده است که مطابق با مصاحف مدینه و شام است. این دو برگ به دست خط امام علی (علیه السلام) منسوب شده است که صحیح نمی‌نماید.

8. Arthur J. Arberry, *The Koran illuminated: a handlist of the Korans in the Chester Beatty Library*, Dublin: Hodges, Figgis, 1967, p. 3.

9. Estelle Whelan, "Writing the word of God: some early Qur'ān manuscripts and their milieu, Part 1," *Ars Orientalis* (Michigan) 20 (1990) p. 127, 128, notes 24 & 33.

10. Esin Atil, *Art of the Arab World*, Washington: Smithsonian Institution, 1975, pp. 16-17; See also: Massumeh Farhad & Simon Rettig (eds.), *The Art of the Qur'an: Treasures from the Museum of Turkish and Islamic Arts*, Washington: Smithsonian Institution, 2016, pp. 154-155.

برگ موزه یونان از جهت اندازه برگه و مسطر، تعداد سطور، شیوه کلی خط و نگارش علا و... کاملاً مطابق با موزه ملی است. کتابت کلماتی مانند «القصص» در هر دو نسخه موزه ملی و یونان شباهت صد در صد دارند. این برگه در واقع در سال ۲۰۰۳ میلادی از حراج کریستیز در لندن خریداری شده است. ۵ برگ مختلف عرضه شده در حراج های مختلف ساتبیز و کریستیز هم در تمام ویژگی ها مشابه با نسخه موزه ملی اند. این برگه ها همگی از نیمه نخست قرآن اند و با نسخه موزه ملی همپوشانی ندارند. از سرنوشت یکی از آنها اطلاع داریم که اکنون در موزه ای در آتن است، اما از باقی آنها اطلاعی در دست نیست.

نزدیک به ۴۰۰ برگ قرآنی ۱۳ سطری در یک مجموعه شخصی در ایران به خطی کوفی مدور و کاملاً مشابه با نسخه ۴۲۵۶ موزه ملی وجود دارد که به دلیل آسیب دیدگی، عرض پوست برگه های آن از حدود ۳۰ سانتی متر به ۲۶ سانتی متر کاسته شده است، اما اندازه سطح نوشته در آن کاملاً مشابه با نسخه موزه ملی است. این برگه ها نمی توانند بخشی از نسخه موزه ملی باشند؛ زیرا بخش هایی از آیات قرآن از جمله سوره طه در هر دو نسخه موجود است. این نکته نشان می دهد که نسخه هایی از قرآن به خط کوفی مدور در ۱۳ سطر با سبکی مشابه با نسخه موزه ملی در قرن دوم مکرراً کتابت می شده است.

و سرانجام باید از تک برگ قرآنی با همین نوع خط کوفی در کتابخانه حرم حسینی (العتبة الحسينية المقدسة) به شماره ۵ یاد کنم که در ۱۳ سطر، حاوی آیاتی از سوره اعراف (آیات ۹۴-۱۰۲) است. در گوشه راست بالای برگه با خط نستعلیق نوشته شده است: «سوره اعراف» و از اینجا می توان نتیجه گرفت که احتمالاً این برگه پیشتر در ایران بوده است. سطح نوشته (مسطر) در این برگه ۲۰،۵*۳۰،۵ سانتی متر است که با اندازه مسطر در سایر برگه ها و نیز با نسخه ۴۲۵۶ موزه ملی ایران مطابقت دارد.^{۱۱}

یک نکته جالب و مشترک در تمام این دسته مصاحف آنکه علاوه بر سبک مدور و انحنا بیرونی حروف (در اغلب گردش های قلم)، در تمامی این نسخه ها کلمات علی و حتی همواره با «الفم» به صورت حتماً و علانگاشته شده است. این امر در میان مصاحف کهن حجازی یا مایل در قرن نخست و اوایل قرن دوم به ندرت دیده می شود و تنها در دسته خاصی از نسخه های کوفی مشاهده می شود که در مقاله کنونی بحث شده اند. ویژگی بارز دیگر در این سبک کوفی کشیدگی انتهای حروفی چون «ح»، «ج»، «ع» در امتداد سطر به صورت «ح» و «ع» است. کاتب همچنین کلمات لله و الله و فله را همواره به گونه ای کتابت می کند که سطح بالای کلمه، صورت شیب دار بیابد.

درباره رسم و املا کلمات در نسخه ۴۲۵۶ موزه ملی و دیگر پاره های متعلق به آن باید گفت که این نسخه غالباً مطابق با رسم عثمانی می نماید، اما برخلاف نسخه های حجازی هیچ نمونه قابل توجهی از غرائب و استثناهای املائی در آن نمی یابیم. با این همه برخی موارد خاص و قابل ذکر از نسخه موزه ملی در عدم مطابقت با رسم عثمانی به قرار زیر است: باییتنا (۲ رو)، هامن (۲۳ رو)، جبرأفی الارض (۲۴ رو)، منمکم (۴۰ رو)، یستوین (۹۳)، فبایی (۱۳۱ رو)، سینت بدون «الف» (۱۳۴ رو)، یرثبوا (۱۴۹)، فتعطی و خصباً در سوره قمر (۱۶۰ رو)، انور و العجلة در سوره انسان (۲۱۵ رو).

همچنین بررسی نمونه هایی از مواضع اختلاف مصاحف الامصار در این نسخه نشان می دهد نسخه موزه ملی به مصاحف شام و مدینه نزدیک تر است. مثلاً در برگ ۱، آیه پایانی سوره شمس را «فلا یخاف عقبیها» کتابت کرده که مطابق با مصاحف شام و مدینه است. همچنین در بخش باقی مانده از نسخه در کتابخانه

۱۱. برای اطلاعات بیشتر نک: سید حسن موسوی بروجردی، کهیص: فهرست تحلیلی از نسخه های قرآنی آستان مقدس امام حسین علیه السلام، کربلا: عتبه مقدسه حسینی، انتشار نیافته، ص ۳۴ و ۳۵. از دوست گرامی ام، جناب آقای موسوی بروجردی برای در اختیار نهادن تصویر و اطلاعات نسخه بسیار سپاس گزارم.

۱۲. این برگ که در اثر جابجایی اوراق نسخه در آغاز نسخه ۴۲۵۶ موزه ملی قرار گرفته، در واقع متعلق به انتهای نسخه است.

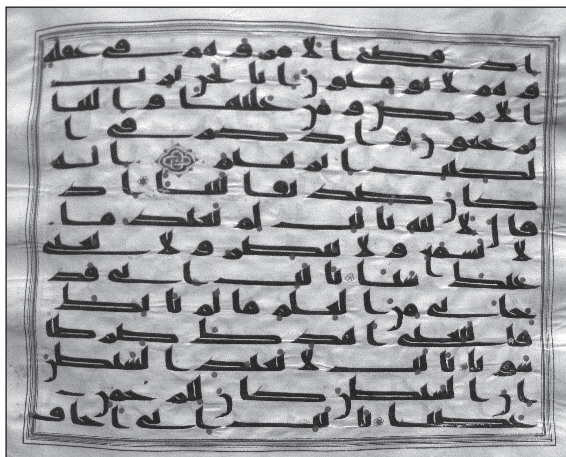
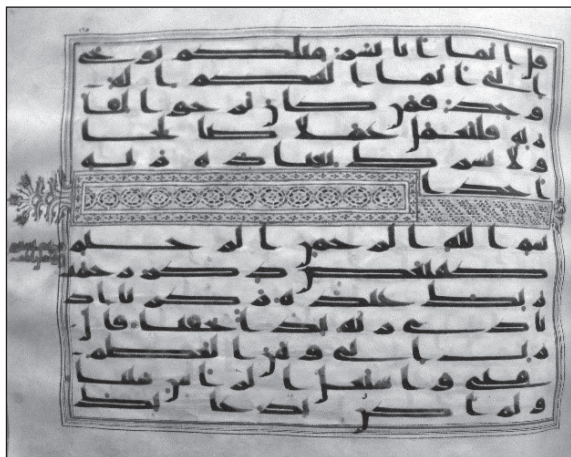
کاشف الغطاء، آیه «ووصی بها ابرهیم بنیه» (بقره، ۱۳۲) به صورت «وأوصی بها ابرهیم بنیه» نوشته شده است که مطابق با مصاحف مدینه و شام است.

ج) نمونه‌های مشابه با نسخه ۴۲۵۶ با تعداد سطور متفاوت

سایر مصاحف یا برگ‌های کوفی مدور با سبک مدور که شباهت خطی نزدیکی با نسخه ۴۲۵۶ در موزه ملی ایران دارند، نسخه‌هایی ۱۴ سطری یا ۱۵، ۱۶ و گاه ۱۷ سطری‌اند. در جدول زیر اطلاعات اجمالی این نسخه را آورده‌ام.

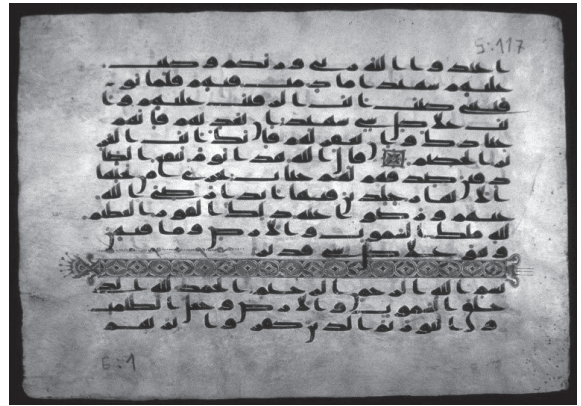
مکان نسخه	شماره نسخه	سطر	برگ	اندازه برگ	مشمول بر
موزه چهلستون (اصفهان)	امام حسن	۱۴	۵۷۵	۳۵*۴۲ سم	فاتحة. ناس
توقاپی سرای (استانبول)	M3	۱۴	۱۳۴	۲۶*۳۵,۵	توبه. سجده
موزه هنر اسلامی (رقادة، قیروان)	P208	۱۵	۱	۲۵*۳۵	لیل و شمس
مجموعه خلیلی (لندن)	KFQ45	۱۵	۱	۲۰,۴*۳۰	جاثیه، ۳۷: احقاف، ۱۰
حراج ساتبیز ۲۷ آوریل ۱۹۹۴	کالای 17	۱۵	۱	۲۲,۴*۳۰,۴	عنکبوت، ۲۲-۳۲
حراج ساتبیز ۲۵ آوریل ۲۰۰۲	کالای 3	۱۵	۱	۲۰,۲*۳۰,۳	انبیاء، ۵۶-۷۴
حراج پی‌یر برگ ۲۸ آوریل ۲۰۰۷	کالای 105	۱۵	۱	۲۲,۲*۳۰	الرحمن، ۳۲-۶۰
دار المخطوطات صنعاء (یمن)	22.6-DAM15	۱۵	؟	۲۱*۲۹	اوراق متفرق از جمله: بقره، ۶۷- ۷۲/ بقره، ۱۲۰-۱۲۵/ بقره، ۱۳۰- ۱۳۶/ آل عمران، ۱۹-۲۳
دار المخطوطات صنعاء (یمن)	24.1-DAM15	۱۵	؟	۲۲*۳۱	اوراق متفرق از جمله: مائده، ۱۱۷؛ انعام، ۱؛ انعام، ۱۶۵؛ اعراف، ۹؛ طه، ۳۱؛ طه، ۴۲؛ نور، ۶۴؛ فرقان، ۶
کتابخانه ملی فرانسه (پاریس)	Arabe 333(d)	۱۵	۴۵	۲۰*۲۶,۶	اوراق متفرق
حراج ساتبیز ۳ می ۲۰۰۱	کالای 8	۱۵	۱	۲۰*۲۸,۳	انبیاء، ۹۷. حج، ۳
حراج کریستیز ۵ اکتبر ۲۰۱۰	کالای 52	۱۵	۱	۲۸*۳۹,۳	احزاب، ۲۵-۴۹
دار المخطوطات صنعاء (یمن)	DAM 16-?.c	۱۶	۱	۱۶*۳۶	ممتحنة، ۴-۹
حراج کریستیز ۲۸ آوریل ۱۹۹۸	کالای 18	۱۷	؟	۲۳,۳*۳۰,۷	یوسف، ۳۱-۳۷
کتابخانه گوتا (آلمان)	Ms orient A 458	۱۷	۱	۱۹,۵*۲۶,۸	یس، ۵۰؛ صافات، ۲۳

موزه چهلستون اصفهان

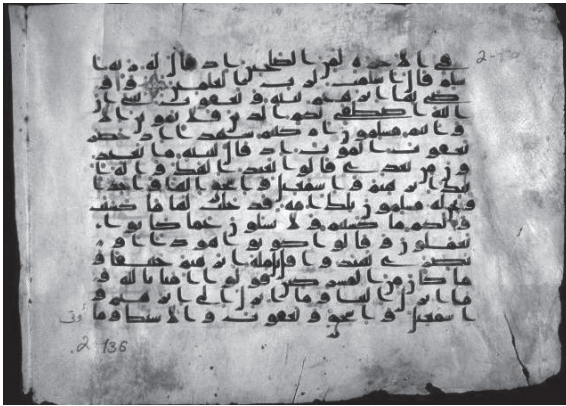

۱۳. این تک برگ در کتابخانه گوتا (آلمان) در واقع متعلق به بخشی از نسخه ۳۳۳ Arabe در کتابخانه ملی فرانسه (مابین برگ ۶۲ و ۶۳) است.

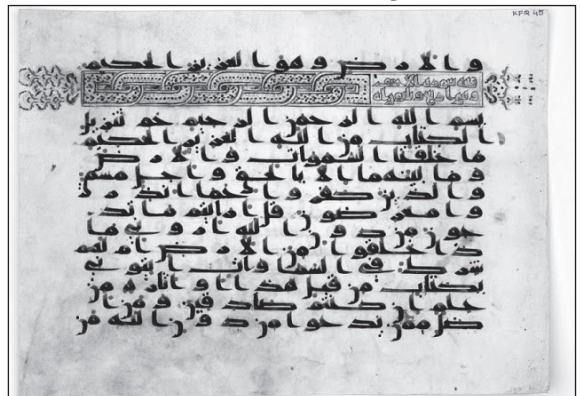
دارالمخطوطات صنعاء / DAM15-24.1

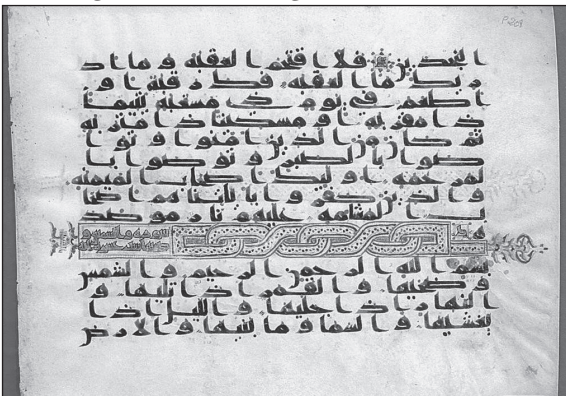
دارالمخطوطات صنعاء / DAM15-22.6

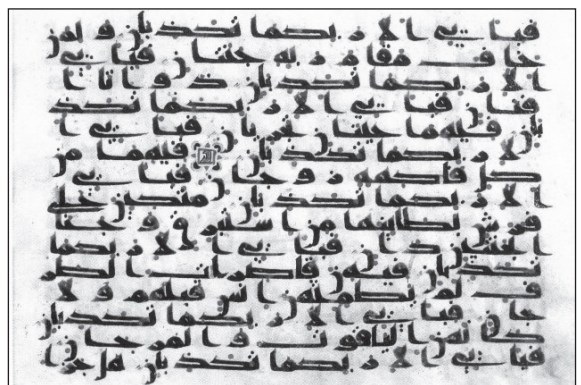
مجموعه دکتر خلیلی / KFQ 45

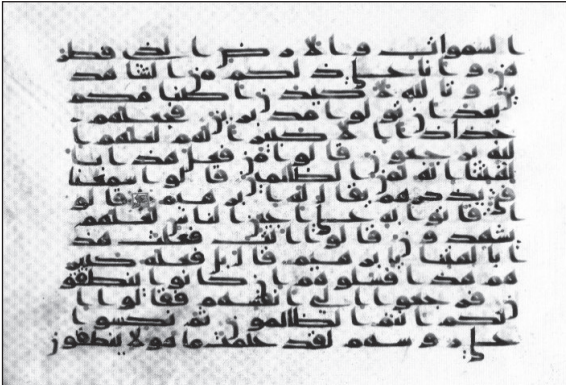
موزه هنر اسلامی، رقاده (قبروان، تونس) / P208

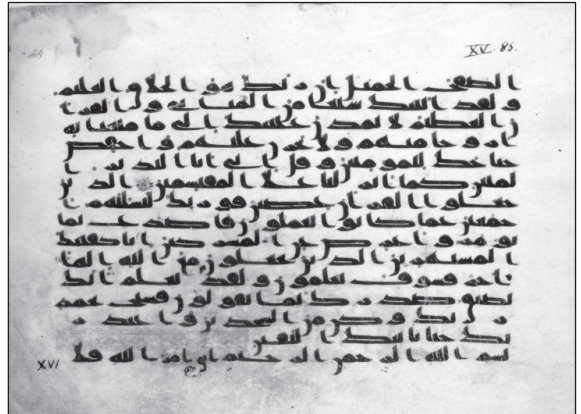
حراج پی پیر برگ ۲۷-۲۸ آوریل ۲۰۰۷

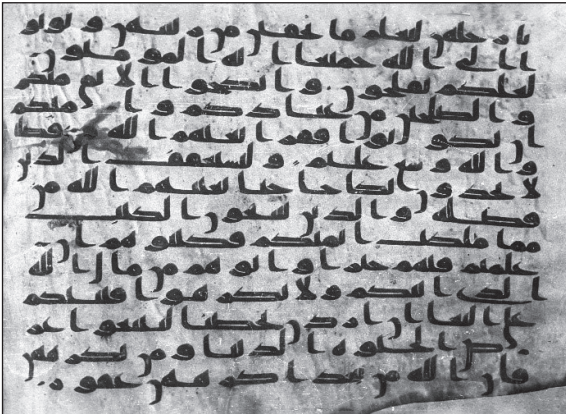
حراج ساتییز ۲۵ آوریل ۲۰۰۲

کتابخانه ملی فرانسه / Arabe 333 (d) / پاره اول

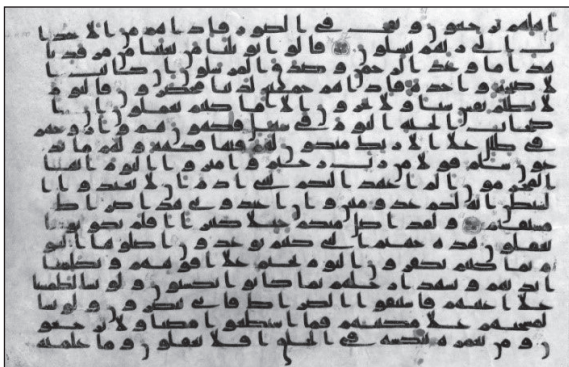
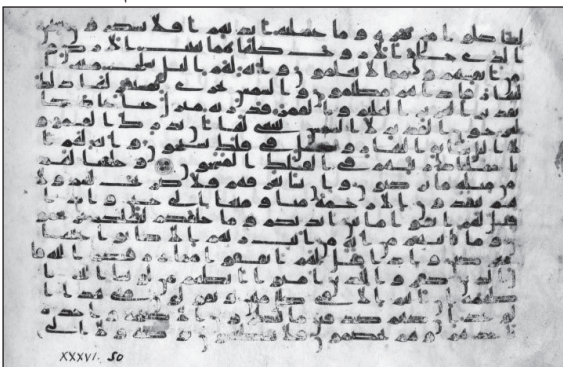

موزه توپقایی (استانبول) / M3

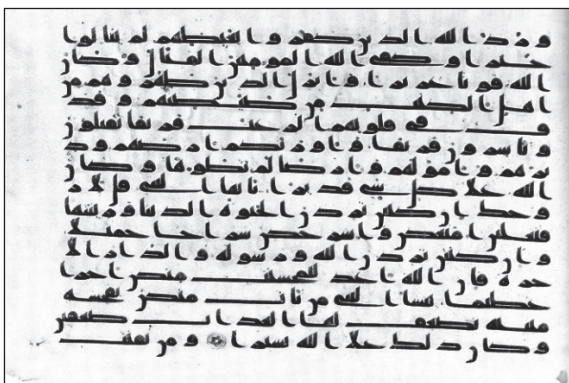
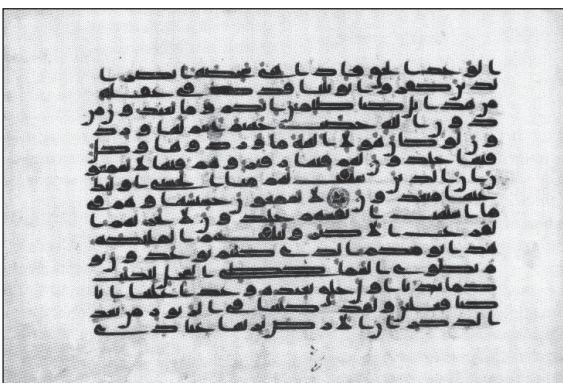
کتابخانه ملی فرانسه / Arabe 333 (d) / پاره دوم

کتابخانه گوتا / Ms orient A 458

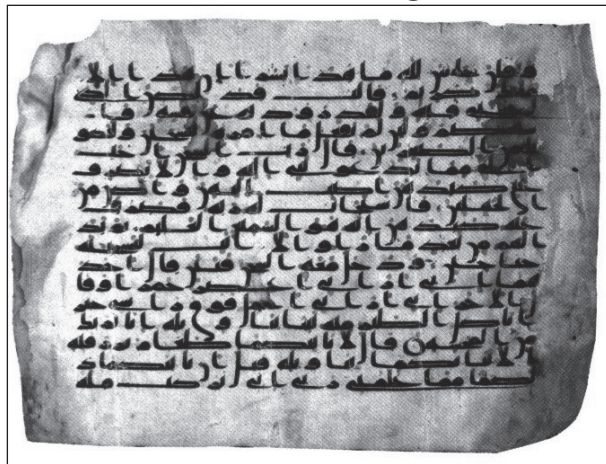

حراج ساتییز ۳ می ۲۰۰۱

حراج کریستییز ۵ اکتبر ۲۰۱۰

حراج کریستییز ۲۸ آوریل ۱۹۹۸

صرف نظرا از تفاوت در تعداد سطور، اغلب ویژگی‌های کلی نسخه موزه ملی از جمله سبک خط، رسم و املاي کلمات، نشان‌گذاری پایان آیات و مانند آن در قرآن‌های بالا نیز وجود دارد. کامل‌ترین این نسخه‌ها در موزه چهلستون اصفهان قرار دارد که قرآنی بزرگ و کامل (منسوب به خط امام حسن مجتبی (علیه السلام) است. این نسخه علائم تخمیس، تعشیر و نشان پایانی آیات (البته به گونه‌ای متفاوت) را در خود دارد و علا و حتا را با «الف» می‌نویسد. سبک مدور حروف و سرسوره‌های ساده آن نیز کاملاً مشابه با نسخه موزه ملی ایران است، اما سرسوره‌های الحاقی به آغاز سوره‌ها در آن پیشرفته‌تر از نسخه موزه ملی است و شباهت نزدیکی با نسخه P208 در موزه هنر اسلامی (رقاده، قیروان) و دیگر پاره‌های آن در مجموعه خلیلی دارد. جالب توجه اینکه برخی برگه‌های این نسخه (مثلاً در اواخر سوره کهف) ۱۵ سطری کتابت شده است.

پس از آن باید از نسخه M3 در کتابخانه توپقاپی سرای (استانبول) یاد کرد که میکروفیلم کامل آن را گوتهلف برگشترسیر در دهه ۱۹۳۰ میلادی در استانبول تهیه کرده است. وی این نسخه را Saray, Medina 1b نامیده است و در جلد سوم تاریخ قرآن (نولدکه، شوالی) در انتهای بحث رسم الخط بدان ارجاع داده و تصویری از آن را درج کرده است.^{۱۴} تصاویر کامل این نسخه را اکنون می‌توان در سایت کریپوس کورانیوم مشاهده کرد.^{۱۵} گفتنی است فهمی ادهم کاراتای، فهرست نویس کتابخانه توپقاپی سرای، اندازه برگه‌های آن را متفاوت از برگشترسیر گزارش کرده است که صحیح‌تر به نظر می‌رسد.^{۱۶}

شباهت و قرابت دو نسخه صنعاء (به شماره‌های DAM15-22.6 و DAM15-24.1) با نسخه موزه ملی بسیار زیاد است. تعداد سطور این دو نسخه نیز ۱۵ تاست. سرسوره‌هایشان بسیار پیچیده‌تر است. نشان‌های تعشیر آنها متفاوت، اما در مقابل، سبک خطشان (در مدور بودن و در کتابت «حاء» و «عین» آخر، علا، حتا، نون و نشان‌های عدّ الآی) کاملاً منطبق بر نسخه موزه ملی است.^{۱۷}

روشن است که نسخه موجود در موزه هنر اسلامی (رقادة، قیروان) به شماره P ۲۰۸ نمی‌تواند پاره‌ای از نسخه موزه ملی باشد. تعداد سطور آن ۱۵ تا و رسم و املاي کلمات در آن برخلاف نسخه موزه ملی غالباً کامل (و غیر عثمانی) است و رسم کلماتی چون اصحاب، بایاتنا و اللیل مکرراً در آن یافت می‌شود. این نسخه مشتمل بر سوره‌های شمس و لیل است و سرسوره‌های آغازین سوره لیل در آن، در قیاس با نسخه موزه ملی بسیار پیچیده‌تر است. این نسخه همچنین در زمانی متأخر از کتابت، نقطه‌گذاری شده است. برگه‌ای دیگر از همین نسخه اکنون در مجموعه شخصی دکتر خلیلی به شماره KFQ45 قرار دارد و دو برگ دیگر آن نیز در حراج‌های پی‌یربرگ (آوریل ۲۰۰۷)، ساتبیز (آوریل ۱۹۹۴) و ساتبیز (آوریل ۲۰۰۲) فروخته شده است.

برگ موجود در کتابخانه گوتا در آلمان ۱۷ سطری است. علا و حتا را با «الف» می‌نویسد و علامت تعشیر دارد، اما نشان پایانی تک تک آیات مشخص نشده است. همچنین علاوه بر رنگ شنگرف برای اعراب، از رنگ سبز نیز برای اشاره به قرائت دیگر در آن استفاده شده است. این برگ چنان‌که خواهد آمد، تکه‌ای از قرآن شماره 333 Arabe در کتابخانه ملی فرانسه است، اما فهرست نویس کتابخانه گوتا از این امر اطلاعی نداشته است.^{۱۸} دیگر برگ ۱۷ سطری (ارائه شده در حراج ۲۸ آوریل ۱۹۹۸ در خانه حراج کریستین) برخلاف نسخه گوتا دارای علائم پایانی آیات است، اما در آن همانند نسخه گوتا از نقطه‌های سبزرنگ برای اختلاف قرائت نیز استفاده شده است.

و سرانجام نسخه ۳۳۳ Arabe در کتابخانه ملی فرانسه یکی دیگر از نمونه‌های مشابه کوفی در ۱۵ سطر است. این نسخه مرکب از چندین دسته برگه از قرآن‌های کهن کوفی است. بخش آخر نسخه (Arabe ۳۳۳d) حاوی برگ‌های ۳۳ تا ۷۸، قرآنی ۱۵ سطری با خطی مشابه نسخه موزه ملی است. در این قرآن علامت پایان آیه وارد نشده، اما دسته‌های ده‌تایی (تعشیر) همانند نسخه موزه ملی مشخص شده و برخی از موارد اختلاف قرائت با نقاط سبزرنگ وارد شده است. پاره‌ای از نشانه‌های کهنگی رسم کلمات (مثلاً

14. Th. Nöldeke and Fr. Schwally, *Geschichte des Qorans*. 3 vols. Leipzig: Dieterich'sche Verlagsbuch-handlung, 1909-1938 [Vol. 1: *Über den Ursprung des Qorāns*, by Nöldeke and Schwally, 1909; Vol. 2: *Die Sammlung des Qorāns*, by Nöldeke and Schwally, 1919; Vol. 3: *Die Geschichte des Korantexts*, by Bergsträsser and Pretzl, 1938.] Hildesheim and New York: Georg Olms Verlag, 1970., vol. 3, p. 274, Tafel III.

15. <https://corpuscoranicum.de/handschriften/index/sure/9/vers/70/handschrift/57>

16. Fehmi Edhem Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Arapça Yazmalar Kataloğu*, İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi, vol. 1, 1962.

17. UNESCO 'Memory of the World' Program: San'a Manuscripts CD (Qur'anic Manuscripts).

18. Wilhelm Pertsch, *Die orientalischen Handschriften der herzoglichen Bibliothek zu Gotha, auf Befehl seiner Hoheit, Ernst II von Sachen-Coburg-Gotha, Dritter Teil: Die arabischen Handschriften Erster Band*, Gotha: Friedr. Andr. Perthes, 1878, p. 393.

کتابت اولاً به جای اولوا در برگ ۴۳ رو) نیز در آن به چشم می‌خورد. این بخش پایانی از نسخه Arabe 333، خود دو پاره مختلف دارد که فرانسوا دروش نیز در هنگام فهرست‌نویسی کتابخانه ملی فرانسه آنها را از هم جدا کرده است.^{۱۹} پاره نخست همین برگ‌های ۱۵ سطری (برگ ۳۳ تا ۶۰) و پاره دوم برگ‌های ۱۷ سطری از قرآنی دیگر اما با خطی مدور و مشابه (برگ ۶۱ تا ۷۸) است. از میان این پاره دوم، یک برگ مفقود حاوی آیات پایانی سوره یس و آغاز سوره صافات، اکنون در کتابخانه گوتا به شماره Ms orient A 458 نگهداری می‌شود که تصاویر هر دو نسخه در مقاله حاضر ضمیمه شده است.

19. François Déroche, Catalogue des manuscrits arabes; 2, 1. Manuscrits musulmans. Tome I, Les manuscrits du Coran. Aux origines de la calligraphie coranique, Paris: Bibliothèque nationale, 1983. pp. 82-83.